

ІСТОРИЧНИЙ ХАРАКТЕР ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ

Постановка проблеми. Дослідження історії фінансів являється невід'ємним елементом сучасних досліджень у даній галузі та з початку ХХ ст. лише історія фінансів набуває свого поширення. Досить цінною працею в контексті дослідження історії фінансів є праця П. П. Гензель «Нариси з історії фінансів» (1913) [1], в якій автор дослідив фінанси Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, Персії, Єгипту та оперував наступними фінансовими категоріями: доходи держави, витрати держави, фінансова система, податки, державна казна, борг, позика, державний кредит. Це підтверджує твердження про наявність економічних відносин з приводу формування доходів та здійснення витрат, проте відсутності бюджету як особливого документу чи плану фінансового. Проте, на сучасному етапі розвитку фінансової науки все менше і менше звертаються до дослідження історичного характеру окремих категорій, а в більшості випадків дублюють вже відомі положення.

Аналіз досліджень з даного питання. Історія фінансів та дослідження історичного характеру державного бюджету привертала та привертає увагу українських вчених, підтвердженням цього слугують їхні праці. Так, окремі аспекти розвитку бюджетних відносин висвітлюються у роботах В. Л. Андрущенка, П. П. Гай-Нижника, К. В. Павлюк, В. М. Федосова, І. Я. Чугунова та ін. Їхні здобутки значно збагатили історію фінансів і стали важливим фундаментом для подальших наукових пошуків. Разом з тим, комплексне вивчення становлення та розвитку української фінансової

системи не можливе без вивчення історичного характеру державного бюджету..

Формування цілі та завдання статті. Метою даної публікації є дослідження еволюції бюджету як фінансового плану держави.

Для досягнення зазначеної мети необхідно розв'язати такі завдання:

- дослідити походження слова «бюджет» та територію його виникнення;
- дослідити перші спроби складання бюджетів як у контексті світового досвіду, так і досвіду України;
- визначити як необхідну мову складання бюджету на 1 рік та дослідити еволюція тривалості бюджетного періоду в різних державах.

Виклад основного матеріалу дослідження На думку українських дослідників бюджетного процесу Г. О. Волощук та Ю. В. Пасічник, часом зародження бюджетного процесу слід вважати «утворення перший державних формувань» [2, С. 12]. Історія фінансів свідчить, що бюджет не був властивий державі на всіх стадіях його розвитку, тому безпідставно пов'язувати (в хронологічних межах) його появу з зародженням держави. У всіх європейських державах, збиралися доходи і проводилися витрати, тобто існувала система доходів і витрат, проте бюджет сформувався тоді, коли держава в свою фінансову діяльність ввела планування.

Слово «бюджет» запозичене з Англії та походить від французького слова «bulga» (норманського слова «bougetle»)- шкіряний мішок. В давнину а Англії канцлер казначейства (міністр фінансів) при проголошенні в парламенті звіту, в якому наводилася інформація про майбутні доходи та витрати держави, відкривав свій шкіряний портфель, або мішок з грішми і документами; звідси цей звіт отримав назву «budget», яка потім перейшла і в інші країни, означаючи державний розпис доходів та витрат або кошторис.

Поява державних бюджетів, у сучасному їх розумінні, відноситься до Середніх віків [3, С. 436]. Середньовікові держави запроваджували звіт міністрів про становище держави та необхідність акумулювання останньою

коштів. З посиленням влади короля, він особисто намагався встановлювати податки та збори, але це призводило до обурення населення та революційних подій. Характеризуючи стан бюджетних відносин наведемо цитату з праці українського ученого початку ХХ ст. Д. Сіромаха зі збереженням стилю: «В старовину, як ми вже зауважили, королі та інші правителі дивилися на державні гроші та на державний скарб, як на свою власність; поралися коло народніх грошей, як хотіли; скільки збиралося грошей з народа та куди вони поверталися, того ніхто не міг знати, бо все робилося тайно від народа» [4, С. 119].

У XVII ст. право на затвердження бюджету в Англії було надане парламенту. Саме з того часу державний бюджет стає публічним та підлягає оприлюдненню. Англія – одна з перших країн використала порядок введення нових податків шляхом попереднього погодження їх з представниками народу. Витрачання коштів залежало від короля та його міністрів, у деяких випадках від представників народу.

В інших державах бюджет складали і в період існування абсолютних монархій, з метою забезпечення порядку в управлінні надходженням та витрачанням коштів держави. Недоліком складання бюджету в Франції, Пруссії, Австрії та інших державах у XVIII ст. була його таємність.

У Франції у 80-х рр. XVIII ст. була спроба представити королю детальний звіт про стан державних фінансів. У 1781 р. Неккер звітував перед королем, проте це не викликало підтримки та наслідування. Події Великої французької революції призвели до розвитку публічності бюджету, та 1791 р. у Конституції було визначено порядок затвердження бюджету парламентом.

Професор Київського комерційного інституту М. І. Мітіліно, країною, де народився бюджет та бюджетне право вважає Англію, а систематиком цього права – Франція. Загалом лише у XIX ст. під бюджетом розуміли план доходів та витрат держави, розглянутий законодавчим органом та майже всі країни почали його оприлюднювати.

В Російській імперії спроби складання кошторисів державних доходів та витрат відомі «вже в XVII та XVIII ст., але виключно в цілях впорядкування фінансового господарства» [3, С. 437]. В Законі 1802 р. про заснування міністерств говориться, що міністр фінансів повинен в кінці кожного року складати для наступного року детальний розпис державних дахів та витрат. «Перший раз державний розпис був у нас (Російській імперії – *Авт.*) оголошений 1862 р., а з того часу оголошується щороку» [4, С. 124]. Вище наведені цитати з праці міністра фінансів С. Ю. Вітте, який виклав офіційний бік історії складання бюджету, Д. Сіромаха заперечує у своїй праці початок складання бюджету з 1862 р. та зазначає «В Росії в старовину були бюджети, але звичайно їх ховали від народу. Царь Петро звелів: «щоб таємність фінансів, головного державного діла, зоставалася невідомою...» [4, С. 124]. Російський дослідник А. В. Манько обґрунтовує появу перших спроб складання державного кошторису ще в XVII ст. Саме в цей період почав встановлюватися облік державних доходів та витрат, а також прийняття у 1655 р. «Наказу рахункових справ, який повинен був відати всієї Московської держави надходження та витрачання і залишок за книгами за багато років».

Вже за царювання Олександра III, за ініціативою міністра фінансів С. Ю. Вітте, було офіційно встановлено поділ доходів на звичайні і надзвичайні. До звичайних доходів відносилися ті, які надходили до казни, хоча і не в однаковому обсязі, але з одних і тих же джерел. У той час розпис звичайних доходів складався з наступних груп:

- 1) прямі податки;
- 2) непрямі податки;
- 3) мито;
- 4) урядові регалії;
- 5) казенне майно і капітали;
- 6) відчуження державного майна;
- 7) викупні платежі (до 1905 р. коли вони були відмінені);

8) відшкодування витрат державного казначейства;

9) доходи від різних податків і зборів.

Надзвичайні доходи, навпаки, формувалися з непостійних, тимчасових або випадкових джерел. До їх числа відносилися, наприклад державні позики або вклади в казначейство на довічне зберігання.

Щодо складання бюджетів на Україні, то відомості про це явище можна знайти у праці Д. Сіромахи. «З перших часів єднання України з Москвою московський уряд завів у себе «марососійський приказ»; сюди збиралися всі відомості про Україну, а також і всі гроші, котрі прислав гетьман до Москви. Так велося довго ... Скасувала все це цариця Катерина» [4, С. 124].

Перший самостійний бюджет України був складений на 1918 р. за часів Гетьманату П. Скоропадського. Побудова бюджету нової держава базувалася на російському бюджетному праві та традиціях складання бюджету Російської імперії XIX ст. Перш за все, було створено бюджетну комісію з представників Міністерства фінансів, Державного контролю, відомств та науковців. Перший Державний бюджет був затверджений на 1919 р. 24 січня цього ж року.

Утворення Радянського Союзу розпочало новий етап у розвитку бюджетної системи Української РСР, яка входила до бюджетної системи СРСР. У період з 1922 по 1936 рік, бюджетна система характеризувалася певною децентралізацією, місцеві бюджети не включали до складу Державного бюджету СРСР. У 1936 р. була введена жорстка централізація бюджетної системи СРСР, які мала своє відображення у прийнятті єдиного Державного бюджету СРСР.

Перший державний бюджет незалежної України був затверджений законом «Про Державний бюджет України на 1992 рік», де вперше використано і саме поняття «Державний бюджет України».

У контексті дослідження еволюції бюджету слід зазначити, що «звичайно бюджет складався на один рік; але в дрібних державах, господарство яких більш одноманітне, бюджети склалися і на декілька

років, наприклад в Баварії і Бадені – на 2 роки, в Гессені і Саксен-Ваймарі – на 3 роки» [5, С. 55].

Принцип складання бюджету на один рік був зафіксований у Конституції Франції (1791 р.), яка декларувала необхідність обговорення та затвердження податків щорічно. Принцип складання бюджету на один рік забезпечував можливість контролю за станом державних фінансів.

Принцип складання бюджету на один рік порушувався у багатьох країнах. Так, «в 42 штатах США до сьогодні (60-і роки ХХ ст. – *Авт.*) існує дворічний бюджетний період, а в штаті Алабама складається на чотири роки» [6, С. 61].

На початку ХХ ст. в деяких державах, а саме Росії, Франції, Швеції, Бельгії, Голландії та інших державах бюджетний період співпадав з календарним роком. В інших державах для бюджетного періоду були встановлені інші терміни, наприклад, в Англії, Німеччині, Пруссії та інших дрібних державах – з 1 червня до 31 березня, а в США, Італії, Іспанії, Португалії, Норвегії та інших державах – з 1 липня до 31 червня.

Вибір бюджетного періоду залежало від традицій, національних особливостей, термінів проведення засідань представницьких органів та ін. Так, в Туреччині протягом чотирьох років тричі змінювалися хронологічні межі бюджетного періоду: до 1946 р. – початок 1 червня, з 1946 до 1949 р. – з 1 січня, а з 1950 р. – з 1 березня.

У другій половині ХХ ст. у світовій практиці бюджетного менеджменту більшість країн можна було згрупувати за датою початку бюджетного періоду: «1 січня (Франція, Бельгія, Голландія, Швейцарія, Іспанія та ін.), 1 квітня (Англія, Західна Німеччина, Канада, Японія, Нова Зеландія та ін.) і 1 липня (США, Італія, Швеція, Норвегія, Австралія та ін.) [6, С. 64].

У Російській Федерації бюджетний рік збігається з календарним (з 1 січня по 31 грудня). Лише з 1922. до 1930 р. бюджетний рік в Росії прирівнювався до сільськогосподарського (з 1 жовтня поточного року по 30 вересня наступного).

Бюджетний період в Україні (країнах СНД, більшості європейських країнах) збігається з календарним роком, проте у США він триває з 1 жовтня до 30 вересня, у Швеції – з 1 липня до 30 червня, в Японії – 1 квітня до 31 березня.

Висновки. Дослідження еволюції державного бюджету свідчить, що найбільшим досягненням у цій галузі суспільних економічних відносин є забезпечення принципу гласності. Оприлюднення інформації про бюджет і стало поштовхом до інтенсивного розвитку бюджетних відносин. На сучасному етапі розвитку бюджетних відносин та бюджетного законодавства доступність інформації гарантується Бюджетним кодексом України «Інформація про бюджет повинна бути оприлюднена. Міністерство фінансів України забезпечує доступність для публікації: 1) проекту закону про державний бюджет; 2) закону про Державний бюджет України на відповідний період з додатками, що є його невід'ємною частиною; 3) інформації про виконання Державного бюджету України за підсумками кварталу та року; 4) інформації про показники виконання зведеного бюджету України; 5) іншої інформації про виконання Державного бюджету України» [7]. Перспективними вважаємо дослідження розвитку бюджету та бюджетних відносин в Україні та дослідження розвитку теорії бюджету у зарубіжній та українській фінансовій думці.

Література

1. Гензель П. П. Очерки по истории финансов. Вып. I. Древний мир / П. П. Гензель. – М. : Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1913. – 52 с.
2. Волощук Г. О. Наукове забезпечення бюджетного процесу: Генеза. Теорії. Перспективи. / Г. О. Волощук, Ю. В. Пасічник. – К. : Міленіум, 2003. – 272 с.
3. Витте С. Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, чит. его имп. высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 гг. / С. Ю. Витте. – СПб., 1912. – XV + 568 с.

4. Сіромаха Д. Про фінансову науку / Д. Сіромаха. – Київ, Друкарня А. В. Нахмановича, 1909. – 180 с.
5. Иловайский С. И. Учебник финансового права / С. И. Иловайский. – Одесса : Типография Соколовского, 1904. – 383 с.
6. Богачевский М. Б. Бюджет капиталистического государства / М. Б. Богачевский. – М: Госфиниздат, 1960. – 196 с.
7. Бюджетний кодекс України від 21.06.2001 № 2542-III [Електронний ресурс]. – Електрон. дан. – Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

Анотація

У статті проведено дослідження історичного розвитку державного бюджету, походження слова «бюджет» та сучасне його значення. Визначається утвердження принципу гласності бюджету як визначальну умову розвитку бюджетних відносин.

Автор визначив як необхідну умову складання бюджету на 1 рік та дослідити еволюція тривалості бюджетного періоду в різних державах.

Ключові слова: бюджет, бюджетне право, бюджетний період, бюджетні відносини, державні фінанси

Аннотация

В статье проведено исследование исторического развития государственного бюджета, происхождения слова «бюджет» и современное его значение. Определяется утверждение принципа гласности бюджета как определяющее условие развития бюджетных отношений.

Автор определил как необходимое условие составления бюджета на 1 год и исследование эволюции длительности бюджетного периода в разных государствах.

Ключевые слова: бюджет, бюджетное право, бюджетный период, бюджетные отношения, государственные финансы

Summary

In the article there is the conducted research of historical development of the state budget, origins of word « budget » and his modern value. Claim of principle of publicity of budget as determining condition of development of budgetary relations is determined.

An author defined as a necessary condition of budgeting on 1 and research of evolution of duration of budgetary period in the different states.

Key words: budget, budgetary right, budgetary period, budgetary relations, state finances